

**Замонавий тилшуносликда эргаш гапли қўшма гаплар ва
уларнинг турлари**

АДЧТИ ўқитувчиси

М.О.Усмонова

Эргаш гапли қўшма гаплар бўйсунуш принципи асосида қурилган полипредикатив қурилишдир. Бу икки ёки ундан ортиқ гаплардан тузилган бўлиб, улардан бири бошқаларига нисбатан бош ролини, киритма гапларни бажаради. Тегишли таянч гапнинг бош вазифаси амалга оширилган алоқа турига қараб қатъийроқ ва камроқ қатъий талаффуз қилиниши мумкин. Бир мураккаб жумлага қўшилганда, бош таянч жумла унинг асосий бандига ва қўшимчалар жумласига, унинг бўйсунувчи бандларига айланади. Кичик композициянинг мураккаб жумласи иккита бандни ўз ичига олади — Бош ва эргаш. Гарчи асосий гап позицион равишда бўйсунувчи бандда ҳукмронлик қилса-да, иккаласи ҳам ўзаро боғлиқ бўлган семантик-синтактик бирликни ҳосил қилади, шунинг учун уларнинг иккаласининг ҳам мавжудлиги бошқасининг мавжудлиги билан қўллаб-қувватланади. Тобе гап бош гапга эргаштирувчи боғловчила ёрдамида қўшилади.¹

Маълумки, эргашган қўшма гапларда икки ёки ундан ортиқ содда гаплар ўзаро ҳоким-тобелик муносабати орқали боғланади. Эргаш гап бош гапга тобе боғланиб, бош гапдаги бирор бўлакни изоҳлаб келади. Бош ва эргаш гап грамматик ҳамда мазмунан жипс боғланиб, яхлит бирликни ташкил этади ва умумий бир фикрни ифодалайди. Улар ўзаро феълнинг амалий шакллариининг қўлланиши (турли грамматик воситалар билан бириккан сифатдош, равишдош ва шарт феъли), ёрдамчи сўзлар орқали муносабатга киришиши айтилади.²

Эргашган қўшма гапларнинг гуруҳланиши эргаш гапнинг бош гапдаги қайси бўлакни изоҳлаб келишига қараб белгиланади. Шунини айтиш

керакки, эргаш гапларнинг таснифида тилшунослар ўртасида умумийлик бор. Ўзбек тилшунослигида эргаш гаплар мазмуний – шаклий жихатдан 14 турга ажратилади: 1) эга, 2) кесим, 3) тўлдирувчи, 4) аниқловчи, 5) равиш, 6) ўлчов- даража, 7) чоғиштириш-ўхшатиш, 8) сабаб, 9) мақсад, 10) пайт, 11) ўрин, 12) шарт, 13) тўсиқсиз, 14) натижа эргаш гаплар.³

Н.Маҳмудов ҳам эргашган қўшма гаплар семантикасини айна шу тасниф асосида таҳлил этади⁴

Ғ.Абдурахмонов эса уларни қуйидаги турларга ажратади: 1) аниқловчи, 2) тўлдирувчи, 3) эга, 4) кесим, 5) пайт, 6) сабаб, 7) шарт, 8) мақсад, 9) тўсиқсиз, 10) натижа, 11) равиш, 12) қиёс, 13) умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гаплар . Унинг бу таснифида юқоридаги барча қўшма гаплар акс этган бўлса-да, қиёс ва умумлаштирувчи эргаш гаплар асоссиз майдалаштирилиб юборилган. Масалан, умумлаштирувчи-изоҳ эргаш гапли қўшма гаплар табиати ҳақида тўхталар экан, у шундай ёзади: «Эргаш гапларнинг шундай турлари борки, улар бош гапга аналитик-синтетик йўл билан боғланади. Бу ҳолда бош ва эргаш гап ўзаро нисбий олмошлар орқали бирикиб, эргаш гапнинг кесими шарт майли орқали ифодаланади. Демак, бундай эргаш гаплар бош гапга асосан лексик воситалар ва шарт майли орқали боғланади. Бу боғланиш икки томонлама бўлиб, боғловчи лексик воситалар ҳам эргаш гап, ҳам бош гап таркибида қўлланади»⁵ .

Тўлдирувчи эргаш гапли қўшма гаплар. Маълумки, тўлдирувчи эргаш гаплар бош гаплардаги тўлдирувчи синтактик вазиятидаги лексеманинг маъносини тўлдириб келади ва бош гапга –ки // -ким шаклий воситаси орқали боғланади: Ҳозирги ўзбек тилида тўлдирувчи эргаш гаплар бош гапга феълнинг шарт майли шакли, деб ёрдамчиси, -ми,-чи, -ку юкламалари ва –ки боғловчиси ёрдамида боғланади.

Аниқловчи эргаш гапли қўшма гаплар. Маълумки, аниқловчи эргаш гап бош гапдаги аниқловчи вазифасида қўлланган, айрим сўзларнинг

маъносини конкретлаштириб келади ёки бош гапдаги предметнинг аниқловчиси вазифасини бажаради. Аниқловчи эргаш гап кўпинча бош гапдаги предмет белгисини унинг ҳаракати ёки ҳолатига кўра аниқлайди. Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги от орқали ифодаланган турли бўлақларни изоҳлаб келади.

Аниқловчи эргаш гапнинг тарихий тараққиётига назар ташласак, уни узоқ тарихга эга эканини кўрамиз. Аниқловчи эргаш гапли кўшма гаплар қадимги туркий тилда, шунингдек, эски ўзбек тилида ҳам кенг қўлланган.

Ҳозирги ўзбек тилида аниқловчи эргаш гаплар бош гапга –ки боғловчиси ҳамда шарт майли формаси ёрдамида боғланади.

Аниқловчи эргаш гап бош гапдаги айнан ана шу ифодаланмаган субъектни аниқлаб, изоҳлаб келган. Имплицит субъект ҳавола бўлаги орқали англашилиб турибди.

Сабаб эргаш гапли кўшма гаплар. Бундай гапларнинг мазмуни сабаб муносабатидан иборат. Эргаш гап сабаб воқеани, бош гап ундан келиб чиқадиган натижани ифодалайди. Бундай эргаш гапларда содда гапларнинг семантик муносабатида лексик бирикмаларининг семантикаси муҳим аҳамиятга эга. Бу воситалар бош гапнинг бошида келиб, сабаб ҳоли семантик вазиятини эгаллайди. Сабаб воқеа ана шу воситалар ёрдамида натижа воқеанинг ичига киради. Сабаб воқеа, яъни, шарт эргаш гап олдин, ундан сўнг бош гап келади. Юқорида таъкидланганидек, ижро майлидаги феъл+тўлиқсиз феъл шакли пайт эргаш гапли кўшма гаплардаги содда гапларни ўзаро муносабатини таъминлайди. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, бундай кўшма гапларда пайт мазмуни ҳам, сабаб мазмуни ҳам ифодаланади.

Сабаб эргаш гап бош гапга –ки, ким воситасида ҳам боғланиши мумкин. Бундай кўшма гапларда бош гап эргаш гапдан олдин жойлашади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам сабаб эргаш гаплар бош гапга баъзан -ки шаклий воситасида боғланади. Лекин юқоридаги мисолдан фарқли равишда, эргаш гап бош гапдан аввал жойлашади: *Аёл борки, олам мунаввар. Сен борсанки, шодман ҳаётдан каби.*

Шарт эргаш гапли кўшма гаплар. Ҳозирги ўзбек тилида шарт эргаш гаплар бош гап билан феълнинг шарт майли шакли, ўрин-пайт келишигидаги сифатдош шакли, келаси замон сифатдоши ҳамда тўлиқсиз феъл, равишдошнинг бўлишсиз шакли, ўрин-пайт келишигида сифатдош ҳамда тўлиқсиз феъл шакллари орқали бирикади. Бундай кўшма гаплар мазмунини шарт муносабати ташкил этади. Икки ёки ундан ортиқ денотатив гап шартланганлик муносабатига киришади. Шаклий функционал жиҳатдан эргаш гап бош гапнинг синтактик қурилишида шарт ҳоли ўрнини эгаллайди:

Эргаш гапнинг предикати бўлишсиз феъл шакли билан ифодаланиши мумкин. Бунинг натижасида шарт воқеа бир қадар таъкидли ифодага эга бўлади: Эргаш гапнинг ўрни, чегараси ва унинг формал шаклланишида ўзига хослик ҳам кўзга ташланади. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида аввал шарт эргаш гап, сўнгра бош гапнинг келиши доимий ҳисобланади. Шарт эргаш гапнинг кесими буйруқ майлидаги феъл шакли билан ифодаланади. Бош гап билан –ки (-ким) воситасида шаклий синтагматик муносабатда бўлади Шарт эргаш гап бош гапга “–са эрди” шаклий воситасида ҳам бирикиши мумкин. Бунда шарт воқеа тахмин, гумон маъно оттенкаларига эга бўлади. Тўсиқсиз эргаш гапли кўшма гаплар. Маълумки, ҳозирги ўзбек тилида тўсиқсиз эргаш гаплар бош гапга “–са ҳам”, –ганда ҳам, “–са+да”,

“ –гани билан”, “қарамай” каби шаклий воситалар ёрдами билан боғланади.

Тўсиқсиз эргаш гапларда бош гап эргаш гапдаги шарт мазмунига зид бўлган ҳаракат, воқеаларни ифодалайди. Баъзан “агарчи, гарчи” боғловчилари иштирок этган тўсиқсиз эргаш гапли кўшма гапларнинг кейинги компоненти бош гап олдида зидлов боғловчиси келиб, у компонентлардаги зидликнинг ортиқ эканлигини кўрсатади: Маълумки, агар, агарчи боғловчилари эрагаш гап таркибида келиб, эрагаш гаплар доимо бош гапдан олдин келади.

Пайт эргаш гапли кўшма гаплар. Маълумки, пайт эргаш гапли кўшма гапларда, асосан, икки денотатив воқеа ифодаланиб, уларнинг бири

иккинчисининг ичига пайт билдирувчи воситаси сифатида киради. Шунинг учун ҳам икки денотатив воқеа ўртасидаги муносабат пайт муносабати сифатида реаллашади ва бу муносабат ифодаланган қўшма гап пайт эргаш гапли қўшма гап сифатида баҳоланади.

Ҳозирги ўзбек тилида пайт эргаш гаплар бош гапга феъл шакллари, кўмакчилар ва айрим юкламалар ёрдами билан ҳам бирикади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, инглиз ва ўзбек тиллари турли системали тиллар ҳисобланиб, умумий томонларидан кўра хусусий томонлари кўпроқ эканлигини кўриш мумкин. Ушбу тиллар нафақат генетик жиҳатдан, балки морфологик (типологик) жиҳатдан ҳам бир биридан узоқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳар икки тилда сўз ясалиши, сўз шакли ҳосил қилиниши, гап қурилиши ва бошқа грамматик хусусиятлар бир биридан фарқ қилади. Айнан шу манзарани қўшма гаплар тадқиқида ҳам учратиш мумкин.

Кўриб турганимиздек, инглиз тилида қўшма гап ясалиши, қўшма гап компонентлари ўртасидаги муносабат, улар ўртасида ишлатиладиган тиниш белгилари ўзбек тили билан солиштирганимизда яққол намоён бўлади. Қўшма гапларни тадқиқ қилишга бағишланган қатор илмий ишларнинг мавжудлигига қарамай, уларнинг лисоний-назарий масалаларини ўрганиш ҳамон долзарб ҳисобланади. Ваҳоланки, қўшма гаплар мураккаб конструкцияли микромаънлар ҳисоблансада, коммуникатив шароитда жуда фаол қўлланилади. Модомики, тилнинг беқиёс имкониятларини намоён қилиш вазифасини нутқ бажарар экан, ҳар қандай тадқиқот нутқ акти ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда ўтказилиши шарт.

Адабиётлар рўйхати

- 1 Абдурахмонов Ғ. Қўшма гаплар классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — 1980. № 4.
- 2 Абдурахмонов Ғ. Қўшма гаплар классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — 1980. № 4
- 3 Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка)//Исследования по русской грамматике. — М. 1975– С.154

- 4 Хошимов.Ғ . М. Типология сложных предложений разносистемных языков.– Т. «Фан», 1991-С.105
- 5 Nurmonov A. Tanlangan asarlar. –Toshkent “Akademnashr”, 2012. — В.288
- 6 Nurmonov A. Tanlangan asarlar. –Toshkent “Akademnashr”, II jild, 2012. —
— В.422
- 7 Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning substantsional (zotiy) talqini. — Toshkent. “Fan”, 2007.– В.19.
- 8 Longman Dictionary of Contemporary English APP
- 9 В. Л. Каушанская, Р. Л. Ковнер, О. Н. Кожевникова, Е. В.Прокофьева, З. М. Райнес, С. Е. Сквирская, Ф. Я.Цырлина А GRAMMAR OF THE ENGLISH LANGUAGE/Высшее образование/2008
- 10 Cambridge Advanced Learner's Dictionary & Thesaurus © Cambridge University Press APP